

розправлялися зі своїми політичними противниками в особі солдатів і офіцерів Армії Крайової (АК), членів та діячів різних політичних партій і угруповань. Для радянського читача, вихованого на публікаціях про «безхмарний» характер радянсько-польських післявоєнних відносин, всі наведені в книзі факти про численні репресії й арешти, що їх здійснювали служби НКВС та новостворені польські органи безпеки, не можуть не викликати ефекту сумного відкриття. Найбільше уваги П. Жаронь приділив при цьому так званій «справі» генерала Окулицького — керівника АК та московському процесу над керівниками Армії Крайової («процес 16-и»). Автор робить припущення, що правда лише на основі даних емігрантської літератури, згідно з яким кількість осіб, заарештованих і депортованих з Польщі після війни, становила близько 200 тис. чол. (с. 340).

В досить обширному додатку до книги вміщено офіційні міжурядові документи, які стосуються радянсько-польських відносин, фотографії, детальний перелік областей і республік, де перебувало польське населення. Характерно, що ці матеріали взято як з державних архівів, так і з особистих зібрань. Про високий науковий рівень видання свідчать також уміщені тут іменний та географічний покажчики.

Праця П. Жароня висвітлює маловідомі сторінки в історії радянсько-польських відносин. Вона переконливо розвінчує різні легенди і байки, заповнює злочасні «білі плями», які так перешкоджали нашим народам будувати справжні добросусідські відносини. Поза сумнівом, книга «підкаже» теми й напрями нових досліджень і радянським історикам.

Одержано 05.08.91

В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ),
Г. Й. СТРОНСЬКИЙ (Тернопіль)

И. В. ХМЕЛЬ.

*Аграрные преобразования на Украине. 1917—1920 гг.
Киев : Наук. думка, 1990.— 240 с.*

Проблема аграрних перетворень на Україні під час громадянської війни вже значною мірою висвітлена в численних працях істориків та економістів. У рецензованій праці робиться спроба дати узагальнюючу картину аграрної революції в республіці, доповнити її розглядом малодосліджених, а то й зовсім не висвітлених, аспектів теми. В ній розкривається процес організації перших радянських та колективних господарств у тісному поєднанні з революційно-демократичними перетвореннями аграрних відносин, здійснюваних у ті часи в українському селі. Автором складені таблиці, які уточнюють відомості про кількість радгоспів і колгоспів у досліджуваній період, наводяться цікаві матеріали щодо зміни соціального складу селянства, діяльності радянських установ, зокрема Наркомзему УСРР, тощо.

Підняті у монографії питання, їх значення для осмислення й теоретичного узагальнення всього процесу перетворень аграрних відносин на Україні від 1917 р. і до наших днів без сумніву привернуть увагу дослідників та читачів до рецензованої праці.

Монографія І. В. Хмеля базується на широкій джерельній основі. Насамперед автором використані численні документальні матеріали, виявлені в архівах Москви, Ленінграда, Києва, обласних центрів. Ним вивчені матеріали документальних, статистичних збірників, періодика,

мемуарна література, значна кількість монографій та статей, що стосуються досліджуваної теми. Це багато в чому визначило новизну у висвітленні піднятих проблем, сприяло їх творчому розв'язанню.

Принципово новим матеріалом доповнено дослідження аграрної революції на Україні наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. У монографії показано, що в процесі зрівняльного поділу землі почалося також застосування різноманітних форм її громадського обробітку. Автор розкриває їх сутність, вносить істотні уточнення у підрахунки кількості колективних господарств. Висвітлення цього сюжету підкріплюється зведеною таблицею, яка засвідчує, що основною формою колективного землеробства в республіці були сільські артіль та товариства спільного обробітку землі, тоді як в Росії переважали комуні. На жаль, автор не аналізує глибше причини цього явища. Наводячи цікаві цифрові матеріали, що характеризують ті чи інші аспекти аграрних перетворень, він, проте, не завжди розкриває джерела й методику підрахунків. Це стосується, наприклад, кількості землі, яка надійшла у зрівняльний поділ на початку 1918 р. (с. 61), або цифрових даних про з'їзди місцевих Рад у той період (с. 56), відділів по роботі на селі (с. 103) тощо.

Автор пов'язує аграрні перетворення на Україні наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. в основному з діяльністю більшовиків. Варто було б показати роль в цьому процесі як українських, так й російських есерів, зокрема їх лівого крила. Як відомо, вони були широко представлені у земельних комітетах, що відігравали головну роль у безпосередньому проведенні аграрної революції.

Значний інтерес становить висвітлення аграрних перетворень у 1919 р. Автор відзначає грубі прорахунки КП(б)У і Раднаркому республіки в земельному та продовольчому питаннях. Керівні працівники Радянської України, як підкреслюється в праці, спробували оминути послідовне проведення в життя принципу зрівняльного поділу землі і взяли курс на створення максимального числа радянських та колективних господарств, що суперечило проголошеному Декрету про землю. Лінія голови Раднаркому УСРР Х. Раковського і секретаря ЦК КП(б)У Г. Пятакова на форсоване будівництво радгоспів і колгоспів викликала повсюдне незадоволення українського селянства та різко загострила воєнно-політичну ситуацію в республіці. На жаль, до монографії не потрапили цифрові дані, що характеризують процес зрівняльного поділу землі на Україні в 1919 р. Це тим більш прикро, що відповідні досить ґрунтовні розрахунки вже були опубліковані автором¹.

Обійдено мовчанкою у праці й питання про вилучення з селянського землекористування земель під цукровими плантаціями, що слід розглядати в контексті прорахунків аграрної політики влади Рад на Україні у 1919 р. На наш погляд, автор правильно пов'язує помилковий підхід до розв'язання аграрного питання з використанням елементів військово-адміністративного тиску на селян з боку радянських та партійних органів. При цьому варто було б зазначити, що комуністичне керівництво республіки перебувало в полоні хибних уявлень, нібито з допомогою радгоспів можна було швидко розв'язати продовольчу проблему.

Розглядаючи зміст аграрних перетворень в наступний період радянського будівництва (після розгрому Денікіна), автор на конкретному матеріалі показує зміну політики щодо селянства, різке скорочення кількості радгоспів й їх земельної площі. Враховуючи настрої селян, органи Радянської влади при створенні цих господарств виходили у даному випадку з економічних можливостей і земельних ін-

¹ Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.— Киев, 1987.— С. 143—145.

тересів навколишнього населення. В монографії показано, що завдяки більш послідовному здійсненню зрівняльного поділу у 1920 р. середняк став основною соціальною верствою на селі, що сприяло стабілізації внутріполітичного становища в республіці, розширенню соціальної бази Радянської влади на Україні.

Значний інтерес викликає сюжет, присвячений організаційно-господарській діяльності радгоспів і колгоспів. Автор показує еволюцію різних форм колективного господарювання, пов'язаних з виробничими та соціальними факторами. Зміст кожної з них простежується на різних етапах існування Радянської влади, наводяться дані про їх кількісне забезпечення землею, сільськогосподарським знаряддям, худобою, посівним матеріалом тощо. Детальний аналіз статутів колективних господарств та інших документів дав можливість глибше, ніж досі, ознайомитися з основними організаційними засадами створення таких господарств, формами їх діяльності. Автор доходить висновку, що форсована організація радгоспів і колгоспів, продиктована хибними доктринальними концепціями без врахування конкретної економічної ситуації, інтересів селянства, вела фактично до дискредитації самої ідеї організації громадського обробітку землі.

Чіткішого визначення й ґрунтовнішого розкриття, на наш погляд, потребує соціально-економічний зміст діяльності перших радгоспів на Україні у 1919—1920 рр. Навряд чи можна вважати його соціалістичним. Автор надто вільно користується цим терміном стосовно досліджуваного періоду, коли штучно насаджувані державою і більшовицькою партією форми господарювання на селі тривалий час безпідставно вважалися соціалістичними. Про це, зокрема, свідчать й відповідні оцінки тогочасних керівників аграрної політики на Україні. Доречно було б у зв'язку з цим навести вислів наркома земельних справ УСРР В. Мещерякова у травні 1919 р. про те, що радгоспи того періоду були «носіями державного капіталізму»².

Вже сама по собі така оцінка свідчить, що становлення колективних форм землеробства було надзвичайно складним та неоднозначним процесом. У рецензованій монографії, на жаль, як і в інших працях, присвячених аграрній проблематиці, далеко не повністю окреслене коло проблем, що стосуються «воєнного комунізму» на селі. Експропріація земельного користування заможного селянства на Україні здійснювалася у значно менших масштабах, ніж у РСФРР, і фактично не привела до його істотного скорочення. Причини цього явища потребують більш докладного наукового аналізу, так само як і питання порівняно обмеженого застосування методів «штурму» в аграрних перетвореннях на Україні в цілому. Праця не позбавлена стереотипних оцінок, зокрема, Центральної Ради (с. 40—51), партії боротьбистів, інших політичних партій (с. 158) тощо. В роботі міститься чимало декларативних тверджень, загальних фраз, не підкріплених фактичним матеріалом, на зразок: «корінні інтереси селянства» потребували «систематичної роботи по подоланню приватновласницької психології селянства, виховання селянина-колективіста, переконання дрібних товаровиробників в перевагах спільного господарства» (с. 4). До чого призвело подібне «теоретизування» в аграрній політиці зараз загальновідомо. І все ж, незважаючи на недоліки, рецензована монографія є певним кроком у вивченні земельних відносин на Україні у 1917—1920 рр. Вона сприятиме дальшому дослідженню цієї важливої проблеми.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

Одержано 23.04.91.

² Отчет о 2-м совещании представителей губземотделов Украины, 17—21 мая с. г. в Киеве. — Киев, 1919.—С. 25.